

Együtthatásuk eredményeként a költő-képzőművész nevéből konstituált sörényes referenciatartománya a „magánmén”-ről a múzsák szárnyas lova, a költői tehetség és ihlet irányába tágul, a fekete háttérből harmóniát és talán üdvösséget is fölmutatni tudó emberpár bontakozik ki, a felirat pedig globális poétikai, esztétikai jelentésmezőket, kontextusokat kapcsol(hat) a látványhoz. A kompozíció vizuális nyelvi és a verbo-vizuális nyelvi összetevői lényegében totálisan koreferensek, funkcionálisan részben megőrizve, részben megszüntetve az alkotóelemek primer referenciaviszonyait.

6. Kép – szöveg – zene

6.1. Szent Dávid – Psalmus Hungaricus

A 14. ábrán látható illusztráció a *Biblia Sacra* című (KÁROLSFELDI: é. n., rövidítve: *BS*) kiadványból való, a 15. ábra Kass János *Szent Dávid* című tusrajzát mutatja 1976-ból (forrása: KASS: 1997. 173), a 16. ábrán pedig a *Kass János: Psalmus Hungaricus (kézírásos szöveg)* látható 1980-ból (forrása: KASS: 1997. 172).

14. ábra

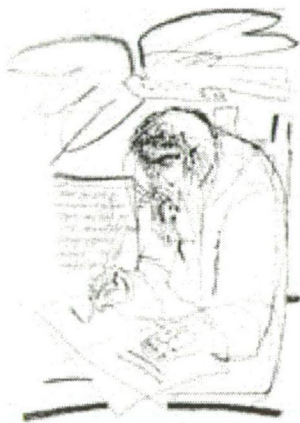
A *BS* a 2Sám 6,16 verset rendeli hozzá a 14. ábrán szereplő illusztrációhoz.

¹⁶De Míkal, Saul leánya éppen akkor tekintett ki az ablakon, amikor az Úr ládája Dávid városába ért, és látta, hogy Dávid király ugrálva táncol az Úr színe előtt, ezért szívből megvetette őt. (*R*: 2Sám 6,16.)

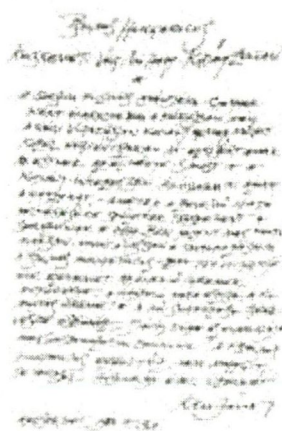
Dávid, a betlehemi Izáj legkisebb fia (i. e. 1012 – 972) alighanem az Ószövetség egyik legérdekesebb, legsokoldalúbb személyisége. Különféle attribútumai vannak. Ifjúként pásztorbot, tarisznya, parittyá, kard, illetőleg Góliát feje; művészként, zoltárfóként

hárfa vagy tekercs; Izrael második királyaként természetesen korona (vö. SEIBERT: 1986. 67). Jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy előképe Jézusnak, aki az ő leszármazottja, továbbá abban, hogy mindenik későbbi (középkori) uralkodó ideáljává tudott válni. Képzőművészeti szempontból történetének számos fontos jelenete van. Saul, Izrael első királya például meg akarta ölni, Dávid azonban megmenekült.⁵ Felesége Mikál (Mikáél), Saul leánya gúnyt űzött belőle, amikor a frigyláda Jeruzsálembe vitelekor – a várost Dávid ez által emelte szent helyé, a vallási élet központjává – szertelenül táncolt a láda előtt. Gyakran ábrázolt epizód az is, amikor az Úr Dávid bűne miatt pestist bocsát Izraelre, majd könyörgésére az öldöklő angyal visszahúzza a kezét, s vége szakad a járványnak.⁶

A 14. ábrán szemlélhető illusztráció azt a jelenetet állítja eléink, amint Dávid – hárfával a kezében – a frigyláda (mely a törvénytáblákat, a mannát tartalmazó aranyvödröt, valamint Áron kivirágzott vesszejét őrizte) és Mikál között ugrándozik.

15. ábra

16. ábra

6.1.1. Kass János illusztrációja (a 15. ábrán) a zsoltáros Dávidod láttatja. Az énekre görnyedő szent fölött kék galamb.

A 16. ábrán látható kézirat szövege a következő:

Psalmus Hungaricus
Kecskeméti Vég Mihály – Kodály Zoltán

A sorsom különös ajándéka: gyermekként énekelhettem a kórusban még a régi Vigadóban Kodály remekművét. Közel négy évtizeden át elkísért annak az estnek az élménye. S most itt a Kodály-intézetben állíthatom ki azokat a rajzokat, amelyek a Zenemű Kiadó felkérésére születtek, részeként a sorozatnak. 1977-ben jelent meg könyv alakban, nyomtatásban. Találkozásaim a Psalmus

Hungaricus-szal így végigkísérik életemet: az éneklő gyermek eufóriája, a rajzoló katarzisa, a kiállítás öröme! A mű sugárzása cselekvésre ösztönöz, Dávid dühe és energiája megsokszorozódik bennünk! A Psalmus Hungaricus eleven tűz, nem melegít, de perzsel, húsunkba égeti üzenetét!

Kass János

Kecskemét, 1980. 7. 31.

A *Psalmus Hungaricus (Magyar Zsoltár)* Kodály Zoltán legmonumentálisabb és legátfogóbb műve tenorszólóra, vegyes karra, gyermekkarra és zenekarra. 1923-ban készült az 55. zsoltár Kecskeméti Vég Mihály fordította szövegére.

6.1.2. Kecskeméti Vég Mihály életéről nem sokat tudunk, feltehetően Kecskemét bírójává volt. Az 55. zsoltár 'parafrázis' -át (egyetlen ismert énekét) valószínűleg 1561-ben írta. „A kecskeméti főbíró ellenségeit és barátait átkozza benne; zsoltáros keretben, de szabadon, szépen formált képekben szinte újrakölti az egész zsoltárt. Csaknem töretlen áradású lírai ihlete emeli a Balassi előtti személyes indítékú vallásos énekek legmegkapóbb alkotásai közé” – írja a magyar irodalom története (KLANICZAY: 1964. 352).

Az 55. zsoltár szövege Kecskeméti Vég Mihály fordításában a következő (forrása BARTA – KLANICZAY (szerk.): 1951. 223):

<p>1 Mikoron Dávid nagy búsultában
Baráti miatt volna bánatban,
Panaszkodván nagy haragjában,
Ilyen könyörgést kezdte ő magában.</p>	<p>12 Én barátomnak azkit vélek volt,
Nagy nyájasságom kivel együtt volt,
Jó hírem-nevem, tisztességem volt,
Fő ellenségem, most látom,
hogya az volt.</p>
<p>2 Istenem uram! Kérlek tégedet,
Fordítsad reám szent szemeidet,
Nagy szükségemben ne hagyj engemet,
Mert megemészti nagy bánat szívemet.</p>	<p>13 Csuda szerelmét énhozzám láttam,
Kivel sokáig mind együtt laktam,
Az Istent véle együtt szolgáltam,
Ily álnokságát soha nem gondoltam.</p>
<p>3 Csak rívok-sívok nagy nyavalyámban,
Elfogyatkoztam gondolatimban,
Megkeseredtem nagy búsultomban,
Ellenségemre való haragomban.</p>	<p>14 Keserű halál szálljon fejére,
Ellenségemnek ítéletére,
Álnokságának büntetésére,
Hitetlenségnek kijelentésére.</p>
<p>4 Hogyha énnékem szárnyam lett volna,
Mint az galamb elröpültem volna,
Hogyha az Isten engedte volna,
Innét én régen elfutottam volna.</p>	<p>15 Én pedig uram hozzád kiáltok,
Reggel és délbe, estve könyörgök,
Megerszabadulást tetőled várok,
Az ellenségtől mert igen félek.</p>
<p>5 Akarok inkább pusztában laknom,
Vadon erdőben széllel bújdosnom:
Hogynemmint azok között lakoznom,
Kik igazságot nem hagynak szólanom.</p>	<p>16 Mogsztették ezek esküvéseket,
Régen elhagyták az ő hitőket,
Nem hiszem immár egy beszédekert,
Mert megpróbáltam hitetlenségeket.</p>
<p>6 Éjjel és nappal azon forgódnak,
Engem mi módon megfoghassanak,
Beszédem miatt vádolhassanak,
Hogy fogságomon ők vígadhassanak.</p>	<p>17 Ezeknek szájak zsirosb az vajnál,
Síkoseb ajakok az faolajnál,
Élesb az nyelvek az éles kardnál,
Szájokban nincsen egyéb álnokságnál.</p>

7. Piktúra és poézis – Kass János művei alapján. *Csak tiszta forrásból*

<p>7 Látod jól uram álnok szíveket,
Csak szemben való szép beszédeket,
De zabolázd meg az ő nyelvöket,
Ne tapodják le híremet, nevemet.</p>	<p>18 Te azért lelkem gondolatodat –
Istenben vessed bizodalmodat,
Rólad elveszi minden terhedet,
És meghallgatja te könyörgésedet.</p>
<p>8 Ugyan szemmel jól látom őket,
Énreám való gyűlölségeket,
Fülemmel halloom káromlásokat,
Igazság ellen feltámadásokat.</p>	<p>19 Igaz vagy uram ítéletedben,
Az vérszopókat ő idejekben
Te meg nem áldod szerencséjekben,
Hosszú életek nem léssen ez földön.</p>
<p>9 Egész ez város rakva haraggal,
Egymásra való nagy bosszúsággal,
Elhfresedett az gazdagsággal,
Hozzá fogható nincsen álnoksággal.</p>	<p>20 Az igazakat te mind megtartod,
Az kegyeseket megoltalmazod,
Az szegényeket felmagasztalod,
Az kevélyeket aláhajjálod.</p>
<p>10 Gyakorta köztük gyűlések vannak,
Özvegyek, árvák nagy bosszút
vállanak,
Isten szavával ők nem gondolnak,
Mert jószágokban felfuvalkodtanak.</p>	<p>21 Ha egy kevéssé megkeserítőd,
Az égő tűzben el-bétaszítod,
Nagy hamarsággal onnét kivonzod,
Nagy tisztességre ismétg felemeled.</p>
<p>11 Keserűségem ennyi nem volna,
Ha ellenségtől nyavalyám volna,
Bizony könnyebben szenvedtem volna,
Magamat attul megóhattam volna.</p>	<p>22 Szent Dávid írta az zsolttárkönyvben,
Ötvenötödik dicséretiben
Melyből az hívek keserűségben
Vígasztalásért szörzék így versekben.</p>

Összehasonlításul az 55. zsolttár fordítása a Károli Gáspár-féle Bibliából így fest (Zsolt 55,1-24):

¹Az éneklőmesternek, hangszerekkel; Dávid tanítása. ²Hallgasd meg, Isten, az én imádságomat, és ne rejtse el magadat az én könyörgésem elől; ³Figyelmezz én reám és hallgass meg engemet; mert keseregve bolyongok és jajgatok! ⁴Az ellenségnek szaváért és a hitelenek nyomorgatásáért: mert hazugságot hártanak reám, és nagy dühösséggel ellenkeznek velem. ⁵Az én szívem reszket bennem, és a halál félelmei körülvettek engem. ⁶Félelem és rettegés esett én reám, és borzadály vett körül engem. ⁷Mondám: Vajha szárnyam volna, mint a galambnak! Elrepülnék és nyugodnám. ⁸Ímé, messze elmennék és a pusztában lakoznám. Szela. ⁹Sietnék kiszabadulni e sebes szélből, e forgószélből. ¹⁰Rontsd meg Uram, és oszlasd meg az ő nyelvöket; mert erőszakot és háborgást látok a városban. ¹¹Nappal és éjjel körüljárják azt annak kőfalainál, bent hamisság és ártalom van abban. ¹²Veszedelem van bensejében; s nem távozik annak teréről a zsarnokság és csalárdság. ¹³Mert nem ellenség szidalmazott engem, hisz azt elszenvetném; nem gyűlölöm emelte fel magát ellenem, hiszen elrejtettem volna magamat az elől: ¹⁴Hanem te, hozzám hasonló halandó, én barátom és ismerősöm, ¹⁵A kik együtt édes bízalomban éltünk; az Isten házába jártunk a tömegben. ¹⁶A halál vegye őket körül, elevenen szálljanak a Seolba; mert gonoszság van lakásukban, kebelökben. ¹⁷Én az Istenhez kiáltok, és az Úr megszabadít engem. ¹⁸Estve, reggel és délben pa-

naszkodom és sóhajtozom, és ő meghallja az én szómat. ¹⁹Megszabadítja lelke-
met békességre a rám támadó hadtól, mert sokan vannak ellenem. ²⁰Meghallja Isten és megfelel nékik, (mivelhogy ő eleitől fogva trónol, Szela), a kik nem akarnak megváltozni és nem félik az Istent. ²¹Kezeit felemelte a vele békességben lévők-
re; megszegte az ő szövetségét. ²²A vajnál simább az ő szája, pedig szívében há-
borúság van; lágyabbak beszédei az olajnál, pedig éles szablyák azok. ²³Vessed az
Úrra a te terhedet, ő gondot visel rólad, és nem engedi, hogy valamikor ingadoz-
zék az igaz. ²⁴Te, Isten, a veszedelem vermébe taszítod őket; a vérszopó és álnok
emberek életüknek felét sem élük meg; én pedig te benned bízom.

A 15. ábrán látható rajzon a zsoltár-átköltés 22. versszakának parafrázisa olvasható a Dávid előtti mezőben.

6.1.3. Az 1. kottapélda partitúrarészletet mutat Kodály művéből (forrása KODÁLY ZOLTÁN: é. n. 13).

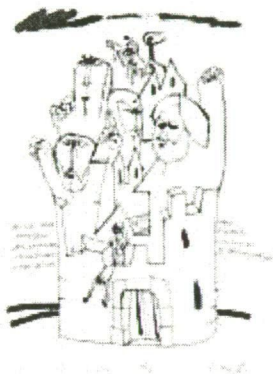
The image shows a musical score for a vocal and piano piece. It consists of several staves. The top staff is a vocal line with lyrics in Hungarian. Below it are several piano accompaniment staves. The score is written in a standard musical notation with clefs, notes, rests, and dynamic markings. The lyrics are: "Mert sokan vannak ellenem, / mert sokan vannak ellenem, / mert sokan vannak ellenem, / mert sokan vannak ellenem." The score is a fragment of a larger work, as indicated by the caption.

1. kottapélda

SZABOLCSI BENCE szerint Kodály Zoltán nagy műve „számunkra háromszoros mennydörgést kapcsol egymásba. Mert hiszen minden korra jellemző, hogy milyen hangulatvilágban, milyen tézisek alapján, milyen szándékkal fordultak a Bibliához! S éppen a Psalmus Hungaricus tán a legjellemzőbb arra, ahogy Kodály zenéjében a háromféle indulat található: a zsoltár eredeti indulata és haragja az elnyomók és a hitetlenek ellen, a XVI. századi költő, Kecskeméti Vég Mihály haragja a feudális Magyarország ellen, és végül Kodály Zoltán haragja az 1920-as sötét Magyarország ellen. Ennél a hármas találkozásnál, hármas mennydörgésnél és villámlásnál lehet-e jellemzőbb egy bibliai kompozíció megszületése?” (SZABOLCSI: 1973. 262-263.) SZABOLCSI BENCE gondolatmeneté-

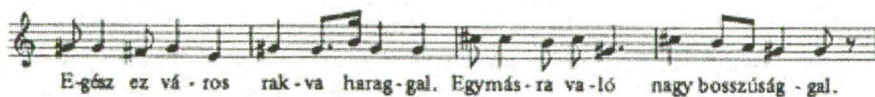
hez hozzáfűzhetni, hogy az illusztrációsorozatot tekintve, már sokszoros mennydörgést hallani. Kass János szavaival: „Dávid dühe és energiája megsokszorozódik bennünk!”

„A mű első, nagyobb felében – írja másutt SZABOLCSI –, mely a korál háromszor való megjelenését és a főtémák első nagy visszatérését foglalja magába, tenorszóló és kar váltakoznak, a következő Adagióban tisztán a tenor, az utolsó szakaszban tisztán a kar dominál. Az egész komplexumot egységbe fogja s át- meg átszővi a korál dallama és négy visszatérő motívum: hol egyedül, hol egymással kombináltan, hol a felszínen, hol a mélységbe rejtve, uralkodóan vagy burkoltan.” (SZABOLCSI: 1987a. 37.)

17. ábra

A 17. ábra Kass János sorozatának másik darabját mutatja 1976-ból, címe *Egész ez város rakva haraggal* (forrása KASS: 1997. 175). A cím a zsolnártárátköltés 9. versszakából való, ami a rajz háttérében, a városfalak körül is olvasható. A 2. kottapéldán a 9. versszak első két sorának partitúrárészlete látható a *Psalmus Hungaricus*ból (forrása: SZABOLCSI: 1987a. 39):

2. kottapélda

„A zenekar mélyén most ott bogozódik a gonosz hálójának szövevénye (...) – olvashatjuk SZABOLCSItól – a háló, a cselszövők és fondorkodók gyilkos terve, hogy elve-

szítsék, aki jobb náluk (...) s az ének disszonanciák torlaszán vergődik, végül maga marad, hogy elkiáltsa: »hozzá fogható nincsen álnoksággal!« (SZABOLCSI: 1987a. 39).

Az illusztrációsorozat, illetőleg a 15. és a 17. ábrán látható rajzok vizuális nyelvi összetevőjének közvetlen verbális kontextusa: Jézus (egyik) 'ős'-ének éneke, illetőleg Kecskeméti Vég Mihály költeménye, közvetlen verbo-muzikális kontextusa pedig Kodály remekműve. Ez a multimedialis (verbális, vizuális, zenei) korpusz gyakorlatilag körülhatárolhatatlanul gazdag szemiotikai és szociokulturális kontextusokat von önkörébe. (Csak zárjelesen jegyzem meg, hogy az illusztrációsorozat tartalmaz diszkurzívnak ilyen jelleggel nem tekinthető lapokat is, lásd például KASS: 1997. 174, 178, 179).

6.1.4. A klasszikus magyar irodalomban alighanem Dávid a leggyakoribb bibliai figura. Tinóditól Tóth Árpádig számos költeményben előfordul a zoltárszerző király neve vagy történetének valamely vonatkozása. Petőfi *Falun* című költeményében például a következőképpen jelenik meg:

Körülem éj van, fényes éjszaka;
A csillagfényes éjben méla csend,
Oly csend, hogy szinte vélem hallani,
Mit a holdban szent Dávid lantja zeng.
(Petőfi Sándor: *Falun*)

Móricz Zsigmond 30. zoltára, *Dávid hálaéneke nagy veszedelem után* 1911-ből meglehetősen közel áll a Károli Gáspár-féle Bibliában szereplő fordításhoz (lásd a 6.1.2. alatt), mondhatni, híven követi azt.

XXX. ZSOLTÁR

Dávid hálaéneke nagy veszedelem után

Magasztallak Uram, felemeltél engem,
Nem hagyta, nem türted más rabjává lennem,
Óh Uram, Istenem, hozzád kiáltottam,
Könyörültél rajtam.

Felhozta lelkemet alvilág poklából,
Fel is támasztotta haldoklók hadából,
Zengedeztetek az Urnak minden hívek,
Hálával tölt szívek.

Percig tart haragja, élethosszig kegye,
Este bánat száll ránk, öröm kél reggelre,
Azt mondom én azért jó állapotomra:
Nem rendül meg soha!

Így könyörgék: Uram, mit használ csöpp vérem,
Ha por issza, hogyha éltem végét érem,
Dicsőít-e Téged az a por s holt lélek?
Irgalmaz, hadd élek?

És te siralmadat fordítád vígságra,

Gyászruhám leoldtad, im bíborra váltva!
Zengjen dicséreted, magasztaljon Téged,
Örökké, míg élek.

A legszebbek, azt hiszem, Juhász Gyula következő sorai 1913-ból:

Az égi nyájak lassan elterülnek
S a holdban Dávid halkán hegedülget.
(Juhász Gyula: *Üdvözlét Tömörkénynek*)

A fenti Hold-motívum, illetőleg a táncoló Cicölle mellett hegedülő Dávid alakjának alkalmi magyarázatául szolgálhat itt egy Kőlcse környékén lejegyzett különös Dávid-monda (idézi SCHEIBER: 1973. 243-244). Ide vonatkozó részlete a következő:

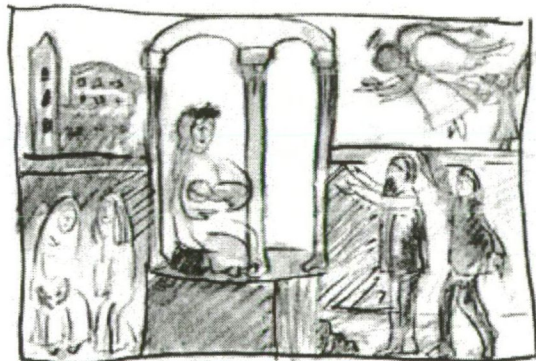
„(...) Dávid kiszaladt a bárka tetejére, az már az Ararát hegyén volt akkor, és olyan magasan, hogy a Holdat érintette és beugrott a Holdba, a hegedűjével együtt.

Dávid zsoltáríró volt és nagyon szerette a zenét.

Az Istennek pedig azt mondta:

– Hamarabb leszek az égben, mint Uram, te!

A nép azt tartja máma is, hogy Dávid a Holdban van és amikor megtelik a Hold, akkor szépen, mint művész, ottan hegedül.”

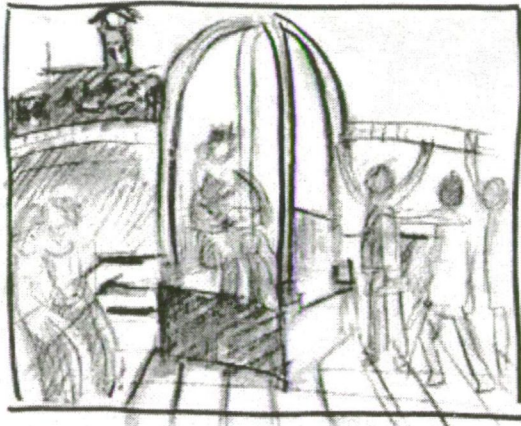

18. ábra

6.1.5. A 14. ábrán szemléltethető dekontextualizált (szerző és cím nélkül megadott) illusztrációhoz az egyik magyar – rajz szakos hallgatóm a következő verbális nyelvi leírást rendelte hozzá.

„A helyszín fallal körülvelt palotaudvar lehet, valamely fontos, talán rendkívüli esemény alkalmából. A képet két részre osztja egy függönyös, körfejezetű oszloppal tagolt, nyílásokkal osztott, paravánszerű fal. A járófelületek közt szintkülönbség van. A bal oldalon előkelő, ülő női alakok láthatók, az egyikőjük fején diadém vagy korona. Az emelvény szélén egy anya ül gyermekével, aki inkább a vele szemben álló alakokhoz tartozhat, velük lehet egyenrangú, az öltözete is hozzájuk köthető. A kép jobb oldalán kezüket nyújtogató, vitakozó, beszélgető vagy valakit / valamit dicsőítő férfiak lépnek a pulpitus felé. A háttérben épületek, valamilyen torony, a jobb harmadban különböző alakok láthatók. A figurák fesztelenek, viselkedésük gátlásoktól, szigorú szabályoktól mentes. – Az illusztráció készítője hangsúlyozza a perspektívát, meghagyja a szerkesztővonalakat, az egy pontba futó vonalhálózatról a járólapok élei is tanúskodnak. Az enyészpont körülbelül a középső férfialak kézfejenél helyezkedik el. A művész bravúros technikai tudását a drapériák változatos hullámzása is mutatja.”

A 18. és a 19. ábrán látható vázlatokat EÖRDÖGH SÁRA másodéves magyar – rajz szakos hallgatóm készítette a fent dokumentált verbális nyelvi reprezentáció alapján.

19. ábra

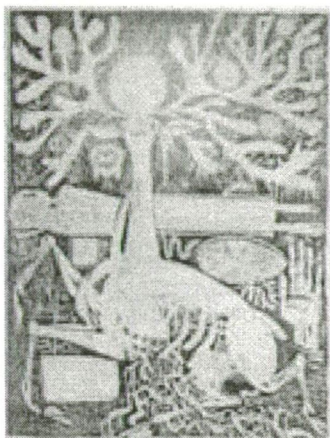
A (14. ábrán látható) kép összetettsége miatt mindkét hallgatónak nehéz feladattal kellett megbirkóznia. A verbális nyelvi leírás megítélésem szerint elég aprólékos, részletes és pontos is, a vizuális nyelvi reprezentációk mégsem tekinthetők olyan sikeresnek, mint a *Szent György* című rézkarc esetében (lásd a 2.2.4. alatt).

6.2. Cantata Profana

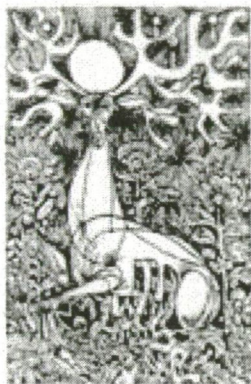
A 20. ábra Kass János *Cantata Profana* című színes rézkarcát mutatja 1966-ból (forrása: KASS: 1997. 52). Ez az illusztráció díszíti Juhász Ferenc *A szarvassá változott*

fiú (JUHÁSZ: 1971.) címen megjelent összegyűjtött verseinek borítóját. Arany keretben a mester életműkötetének címdoldalát is.

6.2.1. A színes rézkarcot (a 20. ábrán) egy szarvassá lényegülni látszó lény alakja dominálja. Tündöklő agancsa koszorúján sugárzó, arany korong a Nap, ágain gyertyák visszfénye. Középiütt halántékát tenyerébe temető anyámforma asszony, keresztben – mintha koporsóban. Alatta nyitott szem és tenyér, kicsi kígyó. A szarvas szügyénél, mellső lábainál verbális nyelvi 'töredék'-ek. A 21. ábrán is Kass János *Cantata Profana* című alkotása látható (forrása: KASS: 1992. évszám és oldalszám nélkül), ám ezen sem az asszony figurája, sem a verbális nyelvi töredékek nem szerepelnek.

20. ábra

21. ábra

A *Cantata profana* közismerten Bartók legjelentősebb alkotásainak egyike (1930-ból), s tudvalevő az is, hogy „(...) a magyar értelmiség gondolkodásában példátlan másodlagos mítoszképződésnek lett kiindulópontja.” (TALLIÁN: 1983. 10.)

6.2.2. A mű alapja a nagy zeneköltő, előadóművész és folklorista által gyűjtött kolindakincs. Ennek anyagát jellemezve, Bartók Béla megállapítja, hogy e „(...) szövegek legfontosabb része – talán egyharmada – semmi kapcsolatban nincs a keresztény karácsonnyal: a betlehemi történet helyett csodálatos, győzelmes harcokról szól a még soha le nem győzött oroszlánnal (vagy szarvassal); egy legenda kilenc fiútestvérről tud, akik addig vadásztak a rengetegben, míg szarvasokká nem váltak (...)” (BARTÓK: 1933.)

A *Cantata profana* alapjául szolgáló, variánsainak összességében ránk maradt folklór alkotások magva, a szarvaslegenda a világ mitológiai kincsének általános eszkatologikus alapmondája, genotextusa, ám a Bartók által (többnyire román lakta területeken) felfedezett és feldolgozott forrásanyag elsősorban vagy talán kizárólag kolindaként (< lat. calendae) terjedt el, melyet a téli napfordulóhoz kapcsolódó ünnepek során kolindálók énekeltek (vö. LÁSZLÓ: 1980. 214).

Bartók az általa gyűjtött mintegy ötfélszáz kolindát kilenc nagy tematikus csoportba osztotta. E szövegek egyike-másika kölcsönhatást feltételező hasonlóság(ka)t mutat (többek között) a SEBESTYÉN GYULA gyűjtötte dunántúli regösénekek bizonyos darabjaival. (Lásd például *Ahol keletkezik / Egy ékes, nagy út... és A mennyei szarvas kolindája*.) Ami azonban e hasonlóság(ka)t illeti, Bartók már 1935-ben megjegyzi: „Tekintettel arra, hogy a Dunántúl a román területtől oly távol van, itt bizonyára nem lehet szó kölcsönhatásról; a közös témának egy közös (ismeretlen?) ősforrásból kell származnia” (BARTÓK: 1968. 119).

A népi forrásanyagban belül a vadászkolindáknak két alaptípusa különíthető el. Az egyik az úgynevezett metamorfózisos vagy transzcendens kolinda, melyben a fiúk szarvasokká változnak, életformát cserélnek, s amely a kantátalibrettó alapjául szolgált.

A 3. kottapélda két román kolindadallamot mutat Bartók gyűjtéséből (forrása: BARTÓK: *Vokális művek 3*. Hungaroton, Budapest, SLPX 11510 melléklete, é. n.). A *Cantata profana* szövegét ezeknek a dallamoknak a verbális anyagából alkotta meg a nagy zeneköltő.

3. kottapélda

Bartók az Idecspatakán és Felsőorosziban gyűjtött népi forrásokat sorveszteség nélkül maga alakította, „egyéni módon ötvözte megzenésítésre alkalmas s ugyanakkor önértékű irodalmi műként is helytálló librettóvá, mely már nem nevezhető »kolindaszövegnek«, hanem kolindaszövegeken alapuló Bartók-költemény.” (LÁSZLÓ: 1980. 221.) A bal oldali oszlopban Bartók szövegváltozata, jobb oldalon pedig (Robert Shaw) angol nyelvű verziója olvasható (forrása: BARTÓK: *Vokális művek 3*. Hungaroton, Budapest, SLPX 11510 melléklete).⁷

Volt egy öreg apó.
Volt néki, volt néki
Kilenc szép szál fia,
Testéből sarjadzott
Szép szál kilenc fia.

Once there was an old man,
One, who treasured nine sons
Fair and sturdy,
Seed of his own body,
Nine fair, sturdy fellows.

Nem nevelte őket
Semmi mesterségre,
Szántásra-vetésre,
Ménesterelésre;
Csordaterelésre:
Hanem csak nevelte
Hegyet-völgyet jární,
Szarvasra vadászni.

Az erdőket járta
És vadra vadászott
Kilenc szép szál fiú.
A vadra vadásztak;
Annyit barangoltak
És addig vadásztak,
Addig-addig, míg nem
Szép hídra találtak,
Csodaszarvasnyomra.
Addig nyomozgattak,
Utat tévesztettek,
Erdő sűrűjében
Szarvasokká lettek:
Karcú szarvasokká váltak
Erdő sűrűjében.

Az ő édes apjuk
Várással nem győzte,
Fogta a puskáját,
Elindult keresni
Kilenc szép szál fiát.
Reátalált a szép hídra,
Hídnál csodaszarvasnyomra;
Szarvasnyom után elindult,
El is jutott hős forráshoz,
Hős forrásnál szarvasokhoz,
Féltérdre ereszkedett,
Hej, egyre rá is célzott.

De a legnagyobb szarvas
– Jaj, a legkedvesebb fiú –
Szóval imígy felfelele:
„Kedves édes apánk,
Ránk te sose célozz!
Mert téged mi tüzünk

Naught of work he taught them,
Neither trade nor farming,
Ploughing not, nor sowing,
Naught of handling horses
Nor the care of cattle.
Only this he taught them:
Hill and vale to wander
Hunting the noble stag.

Through forest aroving, hey-yah!
They bounded ahunting, hey!
They bounded ahunting as huntsmen,
Hunting, hey!
All nine sons and sturdy brothers
Through forest aroving hunted.
Farther still they wandered
They hunted on and on
Still longer and longer, until
Deep lay a haunted bridge
Wondrous stags had crossed it,
Heedless on they followed,
Nor knew where they wandered
Lost in forest shadows,
All were changed to stags
There in the forest shadows,
Slender stags, enchanted rowing
Through the forest.

Hey, at last the loving father
Could abide no longer;
Straight he took his rifle
And set forth to find them,
Hey, his nine fair children.

On he roamed to where the bridge lay,
Found where wondrous stags had
crossed it
Nine enchanted stags he passed there
Swiftly then their trail he followed
Reached at last a cooling wellspring,
Nine stags astanding.
Falling down on one knee,
Hey, he sighted on the leader.

Ai! But the largest stag gave answer,
Ai! Of all the sons the dearest,
Ai! Called in answer to his father:
„Dearest, loving father,
Aim not at thy children!
Or surely our antlers

A szarvunk hegyére
 És úgy hajigálunk
 Téged rétről rétre,
 Téged kőről köre,
 Téged hegyről hegyre,
 S téged hozzávágunk
 Éles kősziklához:
 Izzé-porrá zúzódsz
 Kedves édes apánk!”

Az ő édes apjok
 Hozzájuk így szólott,
 És híva hívta,
 És őket hívó szóval hívta:
 „Édes szeretteim,
 Kedves gyermekeim,
 Gyertek, gyertek haza,
 Gyertek vélem haza,
 Jó anyátok vár már!
 Jöjjetek ti vélem
 A jó anyátokhoz,
 A ti jó anyátok
 Várva vár magához.
 A fáklyák már égnek,
 Az asztal is készen,
 A serlegek töltve.
 Az asztalon serleg,
 Anyátok kesereg; –
 Serleg teli borral,
 Jó anyátok gonddal.
 A fáklyák már égnek,
 Az asztal is készen,
 A serlegek töltve...”

A legnagyobb szarvas,
 – Legkedvesebbik fiú –
 Szóval felfelélvén
 Hozzá imígy szóla:
 „Kedves édes apánk,
 Te csak eredj haza
 A mi édes jó anyánkhoz!
 De mi nem megyünk!
 De mi nem megyünk:
 Mert a mi szarvunk
 Ajtón be nem térhet,
 Csak betér az völgyekbe;
 A mi karcsú testünk
 Gunyában nem járhat,

Must pierce thee and pill thee,
 Must hammer and hurl thee,
 Crashing valley to valley,
 And boulder to boulder,
 And mountain to mountain,
 Will dash thee, smash thee, slash thee,
 Crashing cliff to crater,
 Flesh be paste and bones be powder,
 Naught but dust survive thee,
 Dearest loving father,
 Naught but dust survive thee.”

Then the loving father
 Called unto his children,
 And grieving answered,
 Pleading called unto his children:
 „Oh, my dearest loved ones,
 Oh, my darling children,
 Come, oh come, and follow home now,
 Come now, your sweet mother waits
 you.
 Come with me, my children,
 Your mother stands waiting, lonely,
 Loving, grieving, all to herself alone.
 The lanterns are lit,
 The table is set,
 The glasses are filled.
 As glasses stand waiting,
 So does your mother stand,
 As wine in them briniing,
 So, too, your mother’s eyes.”

Yet again the leader,
 Dearest of all the children
 Called aloud and answered thus
 Unto his father:
 „Dearist loving father,
 Go back, oh, go home now
 To our lonely, dear, Sweet mother,
 But we cannot go!
 We shall never return,
 Because our antlers
 Cannot pass thy doorway,
 Only roam the forest groves;
 And our slender bodies
 Ne'er in clothes can wander,

Csak járhat az lombok közt;
Karcú lábunk nem lép
Tűzhely hamujába,
Csak puha avarba;
A mi szájunk többé
Nem iszik pohárból,
Csak hűvös forrásból.”

Volt egy öreg apó.
Volt néki, volt néki
Kilenc szép szál fia.
Nem nevelte őket
Semmi mesterségre,
Csak erdőt járni,
Csak vadat vadászni,
És addig-addig
Vadászgattak, addig:
Szarvassá változtak
Ott a nagy erdőben.
És az ő szarvuk
Ajtón be nem térhet,
Csak betér az völgyekbe;
A karcú testük
Gunyában nem járhat
Csak járhat az lombok közt;
A lábuk nem lép
Tűzhely hamujába,
Csak a puha avarba;
A szájuk többé
Nem iszik pohárból,
Csak tiszta forrásból.

(Bartók Béla: *Cantata profana*)

Only wear the wind and sun;
And our dainty legs can
Never stand the hearthstone,
Nor tread but leafy mold;
And our mouths no longer
Drink from crystal glasses,
But only mountain springs.”

Once there was an old man
Whose treasure nine sons
Fair and sturdy was.
Naught of work he taught them,
Neither trade nor farming,
But only to wander as
Nine huntsmen ahunting.
And farther, farther,
On and on they wandered.
All were changed to stags then,
There in the forest shadows.
And so their antlers
Cannot pass through doorways,
Only roam the forest groves;
Their slender bodies
Ne'er in clothes can wander
Only wear the wind and sun,
Their dainty legs
Can never stand the hearthstone,
Only tread the leafy mold;
Their mouths no longer
Drink from crystal glasses,
Only from cooling mountain springs.

(Fordította Robert Shaw)

Az alapmonda s vele a librettó mitémái közül legfontosabb a *szarvas*. Főbb jelentései a következők: (a) változásra utaló asztrális-kozmogóniai jelentés: a Zodiákus szarvasállatképe (Capricornus) és Nap-szimbólum, más szóval a téli napforduló konstellációjában a kozmosz újjászületése; (b) női princípium; de (c) szarvasalakban férfi is megjelenhet; (d) ítékezés, a rontás eltávolítása; (e) vadászszákmány; (f) egyéb, 'szóródó' jelentések (vö. DÖMÖTÖR: 1974. 147).

A szövegváltozatok lényeges eleme a *kilences szám* és a *híd* is. Változásra, elkülönülésre utalnak ezek is. A *híd* azonban valószínűleg forrásidegen, Bartók-i lelemény. A szarvasokká vált fiúk száma természetesen nem csak kilenc lehet. Az idecspataki kolinda például *két* fiúról mesél.

A Bartók-műhöz explicit formában hozzárendelt interpretációk meglehetősen változatoságot mutatnak. Itt csupán néhány értelmezésre utalok: (1) a románság eredetmítosza (vö. PALKÓ: 1954. 14-24); (2) „a régi világtól való elszakadás” fájdalma (Tóth Aladár); (3) szellemi kivonulás, nagy Exodus (Kerényi Károly); (4) a „tiltott erdők” mítosza (Giorgo Vigolo); (5) a vadászatnak mint természetellenes bűnnek a drámája (Kardos Ti-

bor); (6) a szarvasünő-mitológia (Lendvai Ernő); (7) „tipikus és sokrétű rite de passage epikodrammatikus” transzformációja. (Vö. SZABOLCSI: 1987b. 369, TALLIÁN: 1983. 53-54.)

E sokféleségben alighanem azok a megközelítések tekinthetők a legproduktívab-
baknak, amelyek a vizsgált anyag funkciójából indulnak ki, s amelyek a kolindálást az
etnológiától a kalendáriumi ünnepek körébe sorolt rítusok egyikeként vizsgálják, a kolin-
dát pedig a szöveg- és szokáskomplexum szerves egységében értelmezik.

A mítosz s így a Bartók-i kolindák váza, lényege ugyanis nagyjából megegyezik a
kalendáriumi rítusokéval. Vagyis a mítosz jelentőit a nyelvi alkotóelemekkel, a rítuséit
pedig a cselekedetekkel azonosíthatjuk. (Vö. SZEGEDY–MASZÁK: 1980. 36.) A nyelvi al-
kotóelemek és a cselekedetek így egy gyékényre kerülnek, de viszonyukban a tetté, tehát
a rítusé a prioritás. A rítus viszont alapvető azonosságot és viszonylagos állandóságot
mutat, s ezt a 'motívumok vándorlásával' nemigen lehet magyarázni. A rituális-mitikus
komplexumban tudniillik „(...) a felismert azonosság a lényegyet érintő változás, az átme-
net az egyik állapotból a másikba. Az emberi, természeti és kozmikus létezés nagy átme-
neteinek szerkezeti azonosságát fejezik ki az azokat megünneplő (és szakrálisan előidé-
ző) rítusok szerkezeti azonossága. (...) A mitológiák nagy átváltozásmítoszai lényegileg
azonos szerkezetűek az átmenet rítusaival.” (TALLIÁN: 1983. 143.)

E szempontok figyelembevételével a szokás- és mítoszkörhöz, illetőleg a szarvas-
kolindá(k)hoz általam (is) hozzárendelhetőnek tartott interpretáció (a korábbiaknál kissé
kifejtettebben) a következő: a fiúk és az apa küzdelmének megjelenítésével két életforma
megütközése, s ennek eredményeként új 'kozmosz', új – a *függetlenség*, a *szabadság*, a
nembeliség szférájába lendülő – személyiség, közösség (világkép) kialakulása (előzmé-
nyeivel, folyamatában és kimenetelével).

Az egyik életformát az apa, a másikat a szarvasvadász fiúk képviselik. Megütközé-
sük eredményeként az üldözöttek átlényegülése be is következik mind a *Cantata*...-ban,
mind pedig az alapjául szolgáló metamorfózis (traszcendens) kolindatípusban.

A vadászkolindák másik, számszerűen tekintélyesebb családja az, amelyikben a va-
dász legyőzi, elejti a vadat. Ennek variánsait egyszerű vagy küzdelem típusú (immanens)
kolinda néven szokás számon tartani. Benne a szarvast nemritkán oroszlán helyettesíti.
Ilyen a következő, Bartók gyűjtéséből való kolinda is.

Így kiált két nagy király:
Vajon találkozik-e
Valaki kötélén hoz
Oroszlánt sértetlenül.
Puskával meg nem löve,
Íjjal meg nem nyilazva?
Találkozik egy legény,
Éppen házasulandó,
Hogy kötélén hoz nekem
Egy oroszlánt sértetlenül,
Puskával meg nem löve,
Íjjal meg nem nyilazva.
Szökik erre, szökik arra,
Felszökik a havasokra,
Fenyőfáknak tetejébe,
Úgy lel meg az oroszlánt.

Meglepte azt mély álmában,
Virágzó csipkebokorban.
Mire maga észbe kapott,
Az oroszlán is felriadt,
S nagy fenszóval így szólalt meg:
Vannak keményebb koponyák,
Még sem merészkedtek hozzám,
De te ide merészkedtél,
Küzdjünk meg hát küzdelemben,
Vagy szablyákkal vagdalkozzunk.
Küzdöttek egy álló napig,
Nyári nap alkonyatáig,
S mi legényünk az oroszlánt
Király udvarába hozza,
Hogy az lányát adja néki,
S jó ólakat hozományba.

A transzcendens és az immanens kolindatípus egymásnak inverze, egyszersmind folytatása; értékviszonyaik bilaterálisan szimmetrikusak. Mindkettőre az egyidejű értéknyereség és -vesztés jellemző, csak más előjelekkel. (Vö. VASS: 1993. 1473.)

Az egyik típus szövegvilágának kiinduló állapota egybeesik vagy inkább fedésbe hozható a másik típus szövegvilágának záró állapotával, és fordítva. A szóban forgó állapotokban az egyes figurák 'átváltozott alakban' jelennek meg ugyan, ez azonban természetes, hiszen például az immanens kolinda záró állapotában az ifjú győztesként, az elejtett szarvas (oroszlán) fejében a királylány kezének várományosaként, vőlegényként, házasulandó férfiúként, tehát leendő apaként van jelen; a metamorfóziskolinda szövegvilágának ezzel egybeeső (fedésbe hozható) kezdőpontjáról viszont már családfőként indul a szarvassá változó / változott fiúk ellen. Más megfogalmazásban az immanens kolinda az üldöző, a házasulandó, majd apává érő s egy adott életformába belépő fiú, a transzcendens viszont az üldözöttek, az átváltozó, egy adott életformából kilépő fiúk narratív szimbóluma. És így tovább: ciklikusan!

Ebben a megközelítésben e kolindák mint autonóm részszövegek állnak egymással kapcsolatban, más szóval együtt alkotják a szarvasénekek 'teljes' szövegét.

A vizsgált mitikus szövegkorpusz mint teljes szöveg, archetípus vagy genotextus óriási távolságokat hidalva át és nemzedékről nemzedékre öröklődve, közvetlenül vagy Bartók művének hatására napjainkig szinte példátlan s lenyűgözően gazdag szekunder, költői szövegváltozatok, fenotextusok (parafrázisok) kiindulópontjaként fogható fel. E szekunder verbális szövegváltozatok gyűjteményét lásd SZAKOLCZAY: 1981., mely a Bartók-centenáriumra jelent meg, s amelynek védőborítóját és fedélrajzát is Kass János készítette.

6.2.3. A 4. kottapéldán a *Cantata Profana* első kiadásának partitúrarészlete látható Bartók Béla kézírása nyomán (forrása: BARTÓK: *Vokális művek 3.* Hungaroton, Budapest, SLPX 11510 melléklete, é. n.):

4. kottapélda

A mitikus-rituális komplexumhoz újabb vokális – instrumentális összetevő társul.⁸ „A partitúra által feltüntetett I. rész – olvasható a *Vokális művek 3.* Hungaroton, Budapest, SLPX 11510 mellékletén, é. n. (vö. 4. kottapélda) – tulajdonképpen három tételt fog össze, mégpedig a Moderato tempójú nagy nyitó-kórus után egy gyors, mintegy scherzo funkciójú tételt (ez a »vadászfuga«), s utána ismét egy Moderato tempójú szakaszt: a fiúk szarvassá változásának misztikus-varázslatos zenéjét. Ez utóbbihoz éles metszet nélkül kapcsolódik a II. rész első, Andante tempójú szakasza, a fiúk keresésére induló apa útjának elbeszélése. A drámai összecsapás szólószakaszainak Agitato tempója gyors tételre utal, ami után a Cantata III. része összefoglaló funkciójával a nyitókórus tempóját idézi vissza. Így szemlélve a kompozíciót, aligha lephet meg bennünket a benne rejlő szimmetrikus elrendezettség (...)”

SZABOLCSI BENCE tagolása lényegében egybevág a fentiekkel. A *Cantata profana*, mint írja (SZABOLCSI: 1987b. 369-370), „öt szakaszból épül (...), s ez az ötös felépítés – a klasszikus drámák felvonásainak módjára – részben megismétli, részben fokozza Bartók régebbi dramaturgiájának eszközeit. Ami eddig fokozás volt, most már inkább felrobbanás; ami eddig kontraszt volt, most inkább egymásba viharzás; ami feloldás volt, most megdicsőülés. Amellett keményebbé, komorabbá vált a teljes szerkesztés: ami egymásra következik, oly szükségszerű láncolatba forr össze, hogy minden eddiginél szigorúbb, súlyosabb és elkerülhetlenebb. Próbáljuk a lépcsőfokokat egymás mellé vázolni:

- I. tétel Elindulás az ősvilágból, a mítoszból, a vegetációs háttérből: »Volt, volt, volt...«
- II. tétel A vadászat. A békés ősvilágba betör a bűn, az erőszak, a gyilkosság.
- III. tétel Átváltozás. A természet büntető beavatkozása.
- IV. tétel Az apa megtalálja fiait, de azok nem a fiai többé. Találkozás és összecsapás a régi és az új, az emberi és emberentúli között. Hazahívás és visszautasítás.
- V. tétel Konklúzió és rekapituláció. Apoteózis: az új, a szabad világ győzelme; diadalmas búcsú az ősvilágtól, az apák és anyák világtától. »A fáklyák« hiába »égnek«, a tiszta forrásoké a győzelem.”

6.2.4. A szekunder verbális szövegváltozatok kiemelkedő darabja Juhász Ferenc költeménye. A *szarvassá változott fiú* 1955-ben íródott a Bartók-évfordulóra. S „nemcsak rejtett vita és teljes ars poetica, hanem integrált korkép is” (BODNÁR: 1993. 43). Rokonsága a mitikus-rituális komplexummal, illetőleg a kantátalibrettóval nyilvánvaló, de belső kommunikatív szerkezetét a külszíni narratív rétegen belül az édesanya és a fiú dialógusa alkotja, mely magában foglalja a 'lírai én' történetét is. Egyik részletében anyja hívó szavára így kiált föl a szarvassá változott fiú (JUHÁSZ: 1971. 657-658):

anyám, édesanyám, nem mehetek vissza,
száz sebem kiforr szín-arannyal,
naponta lerogyok, száz golyó sügyemben,
naponta fölkelek, százszor teljesebben,
naponta meghalok három-milliárdszor,
szarvam minden hegye kettős-talpú vas-villanyoszlop,

szarvam minden ága magasfeszültségű-áramvezeték,
szemem nagy kereskedelmi hajók kikötője, ereim fekete kábelek,
fogaim vashidak, szívemben tajtékzanak a szörnyel-hemzsegő tengerek,
minden csigolyám nyüzsgő nagy-város, füstölgő kő-bárka a lépem,
minden sejtem nagy gyár, atomom naprendszer,
heregolyóim a nap-hold, a tejút gerincvelőm,
az űr minden pontja testem egy-egy része,
galaktika-fürtök agyam egy sejtése.

A 20. ábrán az idézett dialógusrész néhány töredéke – „naponta lerogyok”, „naponta fölkelek”, „naponta meghalok”, „anyám” stb. – betűzhető ki, s valószínűleg ezért jelenhetett meg az illusztráción az édesanya, aki a 21. ábrán nem szerepel.

Az illusztráció vizuális és verbális nyelvi összetevői (a 20. ábrán) igencsak heterogén világfragmentumokra referálnak. A kompozíció verbális nyelvi kontextusa szűkebben a kantálibrettó (a cím alapján); illetőleg Juhász Ferenc költeménye (az applikált töredékek alapján), tágabban az idecspataki és felsőoroszi kolindák, velük a kimeríthetetlen folklórkincs, illetőleg az ugyancsak páratlanul gazdag szekunder költői szövegváltozatok⁹. Közvetlen és közvetett zenei kontextusával kapcsolatban hozzávetőlegesen analog megállapítások fogalmazhatók meg. A kiemelt kontextusok mindegyikét a 21. ábrán látható kép nyilvánvalóan nem hordozza.

Ami a még nem említett primer és szekunder 'variánsok'-at illeti, itt talán elegendő ORDASI PÉTER kitűnő tanulmányára utalnom (ORDASI: 2001.), amely gazdag népművészeti anyagot is bemutat (korondi szarvasos tányért, somogyi fafaragást, szebeni hímzést stb.), vagy például MARKÓ IVÁN koreográfiájára (melyet a Szegedi Szabadtéri Játékok műsorán 1985 augusztusában tekinthetett meg a nagyközönség). Mindezek háttérben nyilván az a (6.2.2. alatt tárgyalt) mitikus-rituális komplexum húzódik meg, amelyben a rítusé, a cselekedeté, a tetté a prioritás. Gondoljunk csak napjaink itt-ott még mindig eleven szokásgyakorlatára. – S alighanem valahol a lelked legmélyén is, Netti.

7. A diszkurzív képzőművészeti alkotások tipológiai meghatározása és alosztályai

7.1. Ebben a fejezetben a verbális és képi összetevőből felépített kommunikátumoknak egy különösen érdekes csoportját vettem vizsgálat alá, Kass János jubileumi kötete (KASS: 1997.) alapján. Tradicionálisan képzőművészeti alkotásoknak tekintett műveket, amelyek azonban verbális nyelvi elemeket (feliratot, címet, idézetet stb.) is magukba foglalnak, s mint ilyenek egyfelől diszkurzívak, másfelől vizuális és verbális nyelvi reprezentációk egyszerre.

7.2. A kutatás Ariadné fonalául az összetevők interpretálásával (re)konstruálható tényleges vagy fiktív világfragmentumok, verbális és / vagy nem verbális kontextusok relációinak elemzése szolgált (vö. az 1.2. alatt). Ezzel a módszerrel a vizsgálatba bevont képek három alosztályát sikerült elkülönítenem.

7.2.1. Az első alosztályba olyan kompozíciók sorolhatók, amelyeknek vizuális nyelvi és verbális nyelvi összetevői úgymond 'totálisan koreferens'-ek, tehát lényegében ugyanarra a világfragmentumra (motiválhatóan hozzárendelhető kontextusra) referálnak.